

СПІВВІДНОШЕННЯ ІНТЕЛЕКТУ З ЕМОЦІЙНІСТЮ: ЗАДУМ ТА ЕТАПИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

В публікації на прикладі вивчення індивідуальних відмінностей інтелекту в осіб з різною емоційною диспозицією показано як можуть складатися задум та послідовні етапи емпіричного дослідження. На наш погляд, це може допомогти студентам, магістрантам та аспірантам в організації та проведенні подібних досліджень.

Емпіричному дослідженню, про яке піде мова, передувала *аналіз теоретичних підходів* до вивчення інтелекту та емоційності. Він дозволив:

1. Визначити об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження. Наведемо їхні формулювання: *об'єкт* – взаємодія інтелектуальної та емоційної сфер особистості; *предмет* – параметри інтелекту й емоційності та співвідношення між ними; *мета* – вивчення параметрів інтелекту в осіб з різним типом емоційності (емоційною диспозицією); *завдання*: на підставі аналізу літератури уточнити поняття "інтелект", обрати, теоретично обґрунтувати й описати параметри інтелекту, які гіпотетично пов'язані з параметрами емоційності; розробити систему методів і психодіагностичних методик, адекватних меті дослідження; емпірично вивчити співвідношення параметрів інтелекту та емоційності, визначити індивідуально-психологічні особливості інтелекту в осіб з різним типом емоційності; розробити навчально-коректувальну програму, що забезпечує розвиток інтелекту означених осіб.

2. Уточнити психологічний зміст ключових понять дослідження. Це: "інтелект", "емоційність", "емоційна диспозиція". Наведемо їх визначення: *інтелект* – здібність, що визначає загальну успішність адаптації до нових ситуацій за допомогою розв'язання задач у внутрішньому плані дії [3]; *емоційність* – стійка схильність до переживання емоцій певної модальності та знаку [6]; *емоційна диспозиція* (тип емоційності) – домінування однієї або кількох модальностей [Там само].

3. Визначити психодіагностичні параметри емпіричного дослідження. Це показники: а) *емоційності*: Р (радість), Г (гнів), С (страх) і П (печаль); б) *інтелекту*: предметний інтелект (ПДІ) – (здібність вирішувати завдання взаємодії суб'єкта з предметами матеріальної, духовної культури та природи) та його складові: *вербальний інтелект* (ВІ) – (здатність оперувати мовним матеріалом), *рахунково-математичний інтелект* (РМІ) – (здатність оперувати математичним матеріалом), *просторовий інтелект* (ПРІ) – (здатність оперувати уявними просторовими образами, схемами, моделями реальності) та *мнемічний інтелект* (здатність до виконання завдань на зосередження уваги й короткочасну пам'ять), (МНІ), а також *соціальний інтелект* (СОІ) – (здібність, що визначає успішність оцінки прогнозування і розуміння поведінки людей) [8].

Власне *емпіричне дослідження* включало низку послідовних і взаємозв'язаних етапів (підготовчий, діагностичний, навчально-коректувальний, етап після тренінгового контролю).

Змістом підготовчого етапу було створення комплексу психодіагностичних методів та конкретних методик дослідження, спрямованих на діагностику обраних раніше психодіагностичних параметрів.

Діагностика параметрів емоційності здійснювалася за допомогою двох методик. Перша – це Чотирьохмодальнісний опитувальник О.П.Саннікової [6], який діагностує стійку схильність до переживання емоцій модальностей: "радість" (Р), "гнів" (Г), "страх" (С) і "печаль" (П). Друга методика – це модифікований варіант методики Т.Дембо – С.Л. Рубінштейна "Розмістити себе на шкалі" [8], який застосовується для самооцінки випробовуваними стійкої схильності до переживання емоцій означених модальностей.

Результати виконання досліджуваними цих методик були підставою для визначення їхньої емоційної диспозиції (типу емоційності). Воно було проведено за допомогою спеціальної процедури – методу "асів" [6].

Для діагностики предметного інтелекту ми обрали Тест структури інтелекту Р. Амтхауера [2], який дозволяє вимірювати обрані параметри предметного інтелекту. Соціальний інтелект у нашій роботі вивчається за допомогою оригінальної психодіагностичної процедури – "Розв'язування психологічних задач" (РПЗ), що розроблена у співавторстві з О.П. Санніковою. Розглянемо чинники, що зумовили необхідність її створення.

Соціальний інтелект є комплексним утворенням, яке має певну структуру. На відміну від характеристик предметного інтелекту, які достатньо відомі і теоретично обґрунтовані, компонентний склад показників соціального інтелекту, на нашу думку, дотепер вивчено недостатньо. Визначення, обґрунтування і опис цих компонентів є окремою науковою проблемою.

Спираючись на результати аналізу літературних джерел, ми склали перелік параметрів соціального інтелекту, які найчастіше згадуються дослідниками [8]. Цей перелік як предмет оцінки був запропонований групі експертів (44 особи), до складу якої увійшли педагоги і психологи, що мають стаж професійної діяльності не менше п'яти років.

У результаті опитування найбільш високий рейтинг отримали наступні показники соціального інтелекту: соціальна ерудиція (СЕ) – здатності засвоювати і використовувати наукові або буденні знання про поведінку людей; соціальна центрація (СЦ) – здатності спрямовувати увагу на проблеми, пов'язані з поведінкою людей; соціальна спостережливність (СС) – здатності візуально фіксувати зовнішні прояви людей, істотні для розуміння їхньої поведінки; і соціальне передбачення (СПР) – здатності передбачати поведінку людей. Їх назви та формулювання подані в редакції, вироблені за допомогою експертів.

Ці параметри гіпотетично складають структуру соціального інтелекту. Крім того, виходячи з припущення, що соціальний інтелект є інтегральним утворенням, ми вважаємо за доцільне використати в емпіричному дослідженні його загальний (сумарний) показник (СОІ).

Визначення гіпотетичної структури соціального інтелекту дозволило перейти до відбору методики його діагностики. На виконання цього завдання був проведений аналіз низки традиційних психодіагностичних методик: методики В.М. Русалова, методики Дж. Гілфорда і М. Саллівена, методики СОІНТ (соціальний інтелект), розробленої Н.Ф. Каліною [8].

Як було встановлено, жодна з методик за своїм змістом і метою не може бути використана для діагностики обраних нами параметрів соціального інтелекту. Тому, з урахуванням діагностичної області застосування, у відповідності з вимогами психодіагностики була розроблена оригінальна процедура вимірювання згаданих параметрів, яка отримала назву "Розв'язування психологічних задач" (РПЗ).

Створюючи означену діагностичну процедури, ми виходили з розуміння соціального інтелекту як феномену, що може бути якнайкраще досліджений за допомогою "задачного" підходу. У процесі створення методики ми брали до уваги твердження Дж. Гілфорда, що соціальний інтелект можна вивчити за допомогою задач на соціальну перцепцію, а також думку М.Форда та М.Тисака, що за основу вивчення соціального інтелекту треба брати успішне вирішення проблемних ситуацій [5].

Методика в остаточному вигляді містить 23 психологічні задачі, спрямовані на діагностику соціальної ерудиції, соціальної спостережливості, соціальної централізації та соціального передбачення. При їх створенні була використана низка літературних джерел, а також матеріали, надані педагогами і практичними психологами, долученими до нашого дослідження як експерти. Надійність розробленої діагностичної процедури (точність вимірювання та стійкість результатів до дії сторонніх чинників) перевірялася методом "тест-ретеста, який показав досить високу надійність означеної методики ($p < 0,05$; $p < 0,01$). Більш детально процедура розробки та мануал методики "Розв'язування психологічних задач" викладені у [8].

Одним з важливих завдань підготовчого етапу емпіричного дослідження було також створення репрезентативної вибірки досліджуваних. Ми звернули увагу на те, що інтелект є результатом взаємодії природних та культурних чинників і має "кумулятивний характер" [1]. Інтелектуальні здібності розвиваються в онтогенезі, включаючи навіть його пізні стадії. Особливості параметрів інтелекту, а також співвідношення цих параметрів з іншими параметрами особистості, у тому числі, з показниками емоційності, гіпотетично можуть мати свою специфіку в досліджуваних різного віку і з різним рівнем освіти та професійного досвіду. Тому ми вирішили сформулювати не одну, а дві автономні вибірки і вивчати зв'язки інтелекту та емоційності, порівнюючи результати тестування досліджуваних, що до них входять.

Крім того, маючи на увазі, що обрані нами параметри інтелекту представляють доволі широкий спектр різних за психологічним змістом розумових здібностей, ми дійшли висновку, що досліджувані мають належати до професії, де вимоги до фахівців, потребують розвитку якомога більшої кількості означених здібностей.

Усім цим критеріям, на наш погляд, якнайкраще відповідають представники соціономічних професій, зокрема, педагоги, що знаходяться на різних етапах опанування обраної спеціальності (педагоги-фахівці, студенти педагогічного ВНЗ).

Відомо, що для професії "педагог" характерним є "здвоєний предмет праці". З одного боку, вона за своїм змістом передбачає взаємодію між людьми, розуміння їхнього внутрішнього світу, поведінки, з іншого, вимагає наявності знань і навичок в певній предметній галузі. У свою чергу, ця подвійність вимагає від педагогів, розвитку як предметного, так і соціального інтелекту.

Для проведення дослідження було сформовано дві автономні вибірки. Першу склали педагоги, що вже працюють за обраною спеціальністю протягом певного часу (145 осіб), другу – студенти педагогічного ВНЗ (180 осіб).

Вибірки мають низку істотних соціодемографічних відмінностей:

- освітні відмінності: всі випробовувані першої вибірки мають вищу педагогічну освіту, другої – середню загальну або спеціальну;
- професійні відмінності: у першій вибірці випробовувані мають досвід професійної діяльності за педагогічним фахом, у другій такі особи відсутні;
- вікові відмінності: різниця в середньому віці випробовуваних (педагоги – 31,5, студенти – 18,5 років).

На *діагностичному етапі* було застосовано такі методи психологічного дослідження, як спостереження за поведінкою досліджуваних в процесі розв'язування розумових задач, опитування з метою отримання додаткових відомостей про досліджуваних, тестування.

Обрані психодіагностичні методики було використано для вимірювання параметрів інтелекту та емоційності; визначення емоційної диспозиції досліджуваних (типи емоційності); дослідження співвідношення параметрів інтелекту з параметрами емоційності в осіб з різною емоційною диспозицією.

Проводячи діагностику інтелектуальних здібностей, ми враховували, що вони можуть бути виявлені тільки в діяльності, яка потребує їхнього прояву. Тому необхідно, по-перше, розглядати тестування як певну діяльність, в якій реалізуються наявні здібності до розв'язання розумових задач, по-друге, треба якомога детальніше аналізувати її перебіг, використовуючи спостереження за процесом роботи досліджуваних над тестом, а також, їхні післятестові звіти.

Змістом згаданих звітів повинні бути мотиви виконання тестів, суб'єктивні труднощі, що виникли та оперативні засоби їхнього подолання, а також, відомості про минулий досвід вирішення інтелектуальних проблем. По-третє, важливою умовою психологічно коректної інтерпретації тестів інтелекту є розуміння того, що при їхньому виконанні досліджуваними міра розвитку розумових здібностей визначається мірою ситуативної реалізації останніх у процесі розв'язування конкретних тестових задач.

Відомо, що інтелект та емоційність як властивості особистості мають стійкий характер. Виходячи із цього, ми вважали, що індивідуальні особливості інтелекту в досліджуваних з різною емоційною диспозицією (типом емоційності) теж є стійкими, тобто повинні схожим чином виявляти себе в різних умовах тестування. Тому згадані особливості вивчалися в якійсь різниці різних психодіагностичних ситуаціях.

У психодіагностиці прийнято розрізняти два основні типи ситуацій тестування – ситуацію "експертизи" і ситуацію "клієнта", а підставами для цієї класифікації є такі дихотомічні параметри, як-то: 1) добровільність – примусовість включення випробовуваних у розв'язання задач; 2) залежність – незалежність їхньої подальшої долі від результатів обстеження [6].

У ситуації "експертизи" людина примусово включена в дослідження. Результати тестування, як наприклад при професійному відборі, можуть зашкодити її кар'єрі. Тому свідомо або несвідомо досліджуваний може прагнути до фальсифікації даних, наприклад, до підвищення у фальшований спосіб власного "коефіцієнта інтелекту". Ситуація "клієнта" виникає тоді, коли людина сама звертається по допомогу до психолога в спробі вирішити особистісні або професійні проблеми. У цьому випадку вона із задоволенням погоджується на співпрацю, не зацікавлена в спотворенні відомостей про себе.

Відомо, що будь-яка ситуація тестування має істотний вплив на його успішність. Тестування тих самих випробовуваних в різних ситуаціях дає різні результати [3]. У цьому контексті зупинимося на деяких специфічних особливостях використання Тесту структури інтелекту Амтхауера. Цю методику було запропоновано досліджуваним в різних психодіагностичних ситуаціях.

Важливою особливістю Тесту структури інтелекту Амтхауера є та, що він передбачає жорсткий контроль тривалості проведення процедури тестування. На нашу думку, це могло створити нерівні умови для досліджуваних, надати переваги особам із так званим "швидким інтелектом".

Ми також враховували, що фактор часу в поєднанні зі слабкою структурованістю матеріалу внаслідок його суб'єктивної новини, побоювання не підтвердити наявну високу самооцінку в разі невдачі, можливі негативні наслідки академічного характеру, вдачі та інші значущі ситуативні змінні-стресори, властиві ситуації "експертизи", могли до певної міри знизити інтелектуальну продуктивність високо тривожних досліджуваних. Тому приблизно за шість місяців після першого було проведено повторне тестування, в якому ми намагалися усунути або максимально зменшити

перераховані вище змінні. Зокрема, не здійснювався контроль часу, досліджувані були впевнені, що результати не можуть мати негативних наслідків для їхньої кар'єри тощо.

Крім того, оскільки повторне тестування здійснювалося через достатньо великий проміжок часу після першого, результати якого за умовами дослідження не повідомлялися випробовуваним, для другого тестування ми визнали за можливе використовувати методику Амтхауера в тому ж варіанті (форма А). Ми вважали, що за минулий час випробовувані встигли забути як тестові завдання, так і відповіді на них.

Результати першого і другого тестування за тестом Амтхауера порівнювалися між собою. У такий спосіб ми прагнули з'ясувати: 1) чи є можливі відмінності в результатах представників різних типів емоційності статистично значущими; 2) чи пов'язані вони безпосередньо з умовами тестування, тобто мають лише ситуативний характер, або зберігаються в якісних психодіагностичних ситуаціях і, таким чином, відбивають стійкі індивідуально-типові особливості інтелекту осіб з різною емоційною диспозицією.

Виходячи з того, що для виконання методики "Розв'язання психологічних задач" (РПЗ) необхідні знання базової психологічної термінології, вона пропонувалася як студентам, так і слухачам ФПО "Психологія" після того, як ті прослухали курси основних психологічних дисциплін.

Основним завданням діагностичного етапу дослідження було вимірювання показників інтелекту та емоційності, кількісний та якісний аналіз отриманих результатів.

Кількісний аналіз відповідно до встановлених вимог був направлений на угруповання параметрів емоційності та інтелекту, передбачав послідовне проведення кореляційного і факторного аналізу.

Якісний – включав метод "асів" і метод профілів і здійснювався з метою пошуку: а) загальних тенденцій в проявах показників інтелекту досліджуваних різних вибірок, б) індивідуальних особливостей цих показників, притаманних особам з різною емоційною диспозицією.

Під час проведення кількісного аналізу (пошук зв'язків) застосовувався критерій Пірсона (χ^2), якісного (пошук значущих відмінностей) – t-критерій Стьюдента. Результати якісного та кількісного аналізу отриманих даних та їхня детальна психологічна інтерпретація наведені у [8].

Навчально-корективний етап передбачав корекцію предметного і соціального інтелекту учасників дослідження. Отримані в ході дослідження дані про розвиток інтелекту досліджуваних стали підставою для розробки та впровадження програми корекції їхніх розумових здібностей у спеціально організованих умовах. Зупинимося на деяких питаннях, пов'язаних з її створенням.

Аналіз літератури [7] показав, що розвитку інтелектуальних здібностей можуть сприяти певним чином організовані психологічні тренінги. Корекція вербального інтелекту (інші якості предметного інтелекту не були об'єктом тренування) повинна включати навчально-корективальні вправи, спрямовані на розвиток головних розумових операцій: аналіз понять, виділення складових, їх ознак, класифікація ознак за критерієм істотності (істотні/другорядні), уміння зіставляти й об'єднувати різні поняття за схожими ознаками, визначати види зв'язків між поняттями та ступінь їхньої спільності.

Якнайкраще меті, завданням і принципам корекції вербального інтелекту відповідає "Корективальна програма до Шкільного тесту розумового розвитку (ШТРР)" [5]. Водночас, проаналізувавши текст програми, ми дійшли висновку, що використана в ній спрощена політична та наукова лексика, а також елементарна термінологія навчальних предметів, які викладаються в сьомих – дев'ятих класах загальноосвітньої школи, не можуть забезпечити корекцію інтелекту дорослих.

Ми також вважали за доцільне, щоб розроблений нами тренінг вирішував не тільки завдання корекції інтелекту учасників, але й водночас сприяв підвищенню їхнього фахового рівня. Тому означена корективальна програма до методики ШТРР була модифікована: зберігши форми та структуру відповідних вправ, ми змінили їхнє лексичне наповнення. З огляду на професійні особливості учасників, замість лексики оригіналу в нашій версії використана психологічна термінологія, знання якої необхідне в педагогічній діяльності.

Корекція соціального інтелекту досягається за допомогою групової психокорективної роботи (соціально-психологічного тренінгу). Однією з найбільш дієвих його форм є рольові ігри, що використовуються в різних методичних модифікаціях і поєднаннях. З їхньою допомогою забезпечується формування умінь і навичок у сфері спілкування, розвиток здібності адекватного пізнання себе й інших [7]. Тому з метою корекції соціального інтелекту, за допомогою вже згаданих експертів, було створено низку ігор, що імітують його використання у повсякденному житті та професійній діяльності педагогів.

Створюючи програму корекції інтелекту, ми визначили і взяли до уваги індивідуальні та типові труднощі досліджуваних під час тестування. Корективальна робота здійснювалася за наступними принципами: урахування індивідуальних і професійних особливостей учасників тренінгу; активність учасників тренінгу; проблемний характер запропонованого матеріалу; діалогічний режим роботи, постійний зворотний зв'язок керівника тренінгу з із його учасниками, а також учасників між собою; підтримка досягнутих результатів тренінгу після його закінчення.

Тренінг проходив у шести спеціально сформованих групах. Їх склали студенти, які навчаються за музикально-педагогічними напрямками в інституті мистецтв ПДПУ ім. К.Д. Ушинського і брали участь у діагностичній частині дослідження (разом 117 осіб). Перелік та опис тренінгових вправ та ігор наведено у [8].

Після закінчення корективної роботи на *етані післятренінгового контролю* з метою оцінювання результатів впровадження програми коректування вербального і соціального інтелекту було проведено друге вимірювання відповідних показників. Під час тестування було використано форму В тесту Амтхауера. Проводилося також друге тестування за психодіагностичною процедурою "Розв'язування психологічних задач".

Результати тестування, отримані до і після проведення тренінгу, порівнювалися. Загалом зафіксована позитивна динаміка, в деяких випадках наявні статистично значущі відмінностей за критерієм Стьюдента. Це свідчить про ефективність як змісту, так і методики реалізації корективної програми. Більш детально про це можна прочитати у [8].

З метою підтримки досягнутих результатів корективної роботи учасникам були надані індивідуальні письмові рекомендації стосовно подальшого розвитку і ефективного використання їхніх інтелектуальних здібностей [8]. Ось деякі з них.

1. Людина не може однаково високо розвинути всі інтелектуальні здібності. Тому, вирішуючи інтелектуальні завдання, надавайте перевагу тим, які найбільше відповідають вашим здібностям (вербальним, математичним, просторовим тощо).

2. Навчіться правильно обирати завдання, які потрібно розв'язати. Віддавайте перевагу тим, що мають для вас особистісний зміст. Цікавість мобілізує інтелект і, навпаки, вольові зусилля, які докладаються до вирішення "нецікавих" задач, не завжди гарантують бажаний результат. Пам'ятайте, людина не може проявити власні інтелектуальні здібності, якщо вона не зацікавлена вирішувати відповідні завдання.

3. Не бійтеся зробити перший крок до вирішення розумового завдання. Слід усвідомити: те, що ви почали розв'язувати його, є більш важливим, ніж помилки, яких можна припуститися. Потрібно чітко визначити перелік першочергових завдань і спробувати якомога швидше вирішити хоча б одне.

4. Не перекладайте вирішення покладених на вас розумових завдань на інших. По-перше, ви починаєте залежати від них, по-друге, саме ви, а не вони відповідальні за якість їхнього розв'язання.

Аналіз процесу організації та проведення емпіричного дослідження співвідношення параметрів інтелекту з параметрами емоційності дозволяє зробити наступні висновки:

1) положення, що становлять задум нашого дослідження, дозволили визначити його логіку, сформулювати завдання, здійснити відбір досліджуваних;

2) створено комплекс психодіагностичних методик, який разом із традиційними методиками (Тест структури інтелекту

Р. Амтхауера, Чотирьохмодальнісний тест-опитувальник емоційності О.П. Саннікової та методика "Розмісти себе на шкалі" Т. Дембо – С.Л. Рубінштейна) містить оригінальну процедуру вивчення показників соціального інтелекту "Розв'язування психологічних задач" (РПЗ). З метою створення згаданої методики був уточнений компонентний склад соціального інтелекту.

3) Дослідження включало ряд послідовних етапів (підготовчий, діагностичний, навчально-коректувальний, етап післятестового контролю).

4) Складена оригінальна програма корекції вербального і соціального інтелекту дорослих, яка містить ряд інтелектуальних вправ та ігор. За допомогою цієї програми під час спеціально організованих занять та індивідуальних консультацій була здійснена корекція деяких якостей інтелекту учасників дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси [в 2-х кн.]. – М., 1982.
2. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – СПб., 2000.
3. Дружинин В.Н. Психология общих способностей / В.Н. Дружинин. – СПб., 1999.
4. Психологическая коррекция умственного развития учащихся. / [под ред. К.М. Гуревича и И.В. Дубровиной]. – М., 1990.
5. Кинякина О.Н. Суперинтеллект / О.Н. Кинякина. – М., 2006.
6. Саннікова О.П. Феноменология личности : избр. психол. труды / О.П. Саннікова. – Одесса, 2003.
7. Словарь психолога-практика / [сост. С.Ю. Головин]. – Минск, 2001.
8. Черножук Ю.Г. Індивідуальні відмінності емоційності у співвідношенні з особливостями інтелекту. Дис. ... канд. психол. наук / Ю.Г. Черножук. – Одеса, 2006.

Подано до редакції 04.03.09

РЕЗЮМЕ

У статті представлено формування задуму й етапи емпіричного дослідження індивідуальних розбіжностей по інтелекту в осіб з різною емоційною диспозицією.

Ключові слова: співвідношення інтелекту, емоційність, емоційна диспозиція, емпіричне дослідження.

Ю. Г. Черножук

СООТНОШЕНИЕ ИНТЕЛЛЕКТА С ЭМОЦИОНАЛЬНОСТЬЮ: ЗАМЫСЕЛ И ЭТАПЫ ЭМПИРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье представлены формирование замысла и этапы эмпирического исследования индивидуальных различий по интеллекту у лиц с различной эмоциональной диспозицией.

Ключевые слова: соотношение интеллекта, эмоциональность, эмоциональная диспозиция, эмпирическое исследование.

Yu. G. Chernozhuk

CORRELATION OF INTELLIGENCE AND EMOTIONALITY: IDEA AND STAGES OF EMPIRIC RESEARCH SUMMARY

The article presents forming of idea and stages of empirical research on individual differences in intelligence of people with different emotional disposition.

Keywords: correlation of intelligence and emotionality, emotionality, emotional disposition, empirical research.
